

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ИНВЕКТИВА ИНВЕКТИВЫ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Invectives in the modern Kyrgyz language

Макалада инвективалардын функциясы, колдонулуи чөйрөсү, адресатка болгон таасири каралат. Көркөм чыгармаларда колдонулуи максаты көрсөтүлүү менен бирге, чыгармадан алынган мисалдардын негизинде инвективалардын маани-мазмунуна талдоо жүргүзүлүп, чечмеленип берилет. Талдоонун негизинде инвективанын негизги функциясы экспрессивдик функция экендиги белгиленет.

Урунттуу сөздөр: кеп; азыркы кыргыз тили; инвектива; эмоция; экспрессивдик функция; кемсинтүү; басынтуу.

В статье рассматриваются функции, сфера употребления инвективы, ее воздействие на адресат. А также указываются цели использования инвективы в художественных произведениях, в фольклоре. На основе примеров из произведений кыргызских авторов анализируются и расшифровываются значения инвектив. Анализ показывает, что основной функцией инвективы является повышение экспрессивности речи.

Ключевые слова: речь; современный кыргызский язык; инвектива; эмоция; экспрессивная функция; унижение; оскорбление.

The article discusses the functions, scope of use invective, the impact of their addressee. And as indicated the purpose of their use in the works, based on examples from the works analyzed and and decode values invectives. The analysis shows that the main function of invective is the expression.

Keywords: speech; modern Kyrgyz language; invective; emotion expressive function; humiliation.

Ааламдашуу, тансыктыктар, маданият аралык байланыштар ар бир улуттун, ар бир элдин маданиятына, экономикасына, саясатына, динине, динине жана тилине таасир берип, адамдык баалуу асыл сапаттар тартипсиздикке, оройлук сапаттарга орун бошотуу менен, жеке журум турум гана эмес, кеп этикетибиздин да четинен кемип, бузулуп бара жатат. өзгөчө акыркы 20 жыл аралыгында кеп маданияты жабыркап, агрессия кучуп, бирин-бири басынтуу, кемсинтуу куч алып, жаатташып урушуу же айтышуу орун алганы кадимкидей керунушке айланып кетти. Мунун бардыгы улуттун улут катары бузулушуна, улуттук баалуулуктардын жоголуп кетишине, келечек муундун кебинин өзгөрүшүнө алып келиши мумкун деген коркунучтарды жаратат. Эзгече жалпы маалымат каражаттарында, интернет булактарында терс маанай жаратуучу, инсанды басынтуучу текст-тер жайма-жай колдонулуп, кадыр-барк, нарк-насилдин баасы темендеп, коомго негатив жайылууда. Андай кемсинтуу багытында кол-донулган тексттерден, тил бирдиктеринен жабыркаган тараптардын жаатташуусу кучеген сайын, Европада лингвисттер менен юристтер бул керунушке чек коюу максатында биригип иш алып бара баштады. Анын негизинде адамды кемсинтуу, адамдын кадырына шек келтируу мыйзам алдында жоопко тартылышы ке-рек деген тартип иштелип чыккан.

Коомдо кагылышууларды жаратуу кучуне ээ болгон мындай лексемалар «инвектива» деген термин менен белгилүү болуп, лингвистикалык жана социолингвистикалык изилдеелерде «тилдеенун, урушуунун теменку стилиндеги стилистикалык белгисин камтыган туру», «тилдее», «нормага, ченемге сыйбаган лексика», «кемсинтуу иретинде айтылган сөздөр же ушактар», «адамды кемсинтуучу ата-лыштар», «кемсинтуу иретинде кабыл алынган бардык сөздөр» ж.б. катары тушундурулет (В.И. Жельвис, М.Л. Степко, Н.Д. Голев, А.В. Курьянович, А.Ю. Позолотин, Г.В. Кусов ж.б.).

Акыркы жылдары лингвисттерди, социолингвисттерди кызыктырган бул тилдик кубулуш боюнча орус тил илиминде бир аз изилдее жургузулуп, А.С. Краковяк, Н.С. Заво-ротищева илимий изилдеелерун жактап чыкса, О.В. Демидов, Н.А. Маркелов, Б.Я. Шарифул-лин изилдеелерун жургузуп келууде. Ал эми кыргыз тил илиминде инвективалар азырынча илимий изилдееге алына элек темалардан. Бул лексемалар социумдун баалуу кез караштары менен адамга болгон негатив мамиленин туюнтулушунун ортосундагы байланышты ишке ашыруучу каражат катары кызыктуу материал болуп бере алат.

Инвектив социумдун тилинде белгилүү бир орунду ээлеп тургандыктан, ошол

социумдун езун жана анын тилин толугу менен изилдее учун аларга илимий талдоо жургузуу абдан зарыл экендиги талашсыз. Социум чындыкты терс мунездегу эмоцияны туюндуруу ыкмасы катары милдет етеген тилдик экспрессия аркылуу да баалайт. Адамды таарынтуу, кемсинтуу инвективдерсиз деле (какшык, тамаша же сылыктык эрежесин бузган лексемалар аркылуу) ишке ашырылат, бирок дал ушул инвективала-рдын езу тилдеги ото «курч» сездер болуп са-налат.

Инвективалар байыртан колдонулуп келе жаткан лексемалар болуп саналат да, азыркы доордо ото жыш, эл алдында ачык колдонула баштаган бирдиктер. Алар керкем чыгармалар-да сюжетти, каармандардын портретин ачып берууде да кенен колдонулат.

Адам баласы тил бирдиктери аркылуу айрым маалыматты гана берип тим калбастан, аны маектешуучуге каршы курал катары да колдонуп келет. Ошондуктан «сездун кучу бар» деген тушунук байыркы доордогу анемисттик коз караштардан бери карай жашап келет. Мисалы, байыркы доордо мергенчи жаныбардын суретун тартып алып, ага кайсы бир куралы менен зыян келтирсе, реалдуу турмушта дал ошондой болот деген умуту болгон, демек, жакынкы кундеру ошол жандыкты кармап алууга болот деген тушунук менен жашашкан. Бул айбанаттарга болгон мамиле, акырындык менен адам баласына карата колдонула баштаган да, алар тилдик бирдиктер аркылуу ишке аша баштаган.

Бул процесстин енуугусуне кайрылсак, учурда «козу ачыктарга» барып, «окутуп коюу», «каргап коюу» деген сыяктуу процесстер менен сездун кучун пайдаланып журушкенун жолуктурууга болот.

Тарыхый адабияттарга кайрылганыбызда, тил бирдиктери аркылуу башка биреену кемсинтууде ар бир элдин езунун маданиятына, урп-адатына жараша жоопко тартылган. Мисалы, бизге белгилуу болгон кепчулук маданият-тарда кемсинтуунун негизинде жекеме жекеге же дуэлге чыгышкан. Демек, сездун кучу, наркы бааланып, адам емурунен да артык бол-гондугун керууге болот.

Кыргыздарда сегуу, тилдее, каргыш байыртан колдонулуп келген. «Манас» эпосунан, «Кожожаш», «Курманбек» жана башка кенже эпостордон да инвективаларды кездештирууге болот. Мисалга эл ичинде белгилуу болгон Курманбек баатырдын атасы Тейитбектин кар

гышы, Кожожаштагы Сур эчкинин каргышын алууга болот.

Тейитбектен Курманбекти каргашы:

Менин тилимди албастан,
Эзунче алса катынды.
Атасы Тейитбек мен болсом,
Айтканыма кенбесе.
Ар убакта сындырып,
Душманынча кербесе.
*Мындай бала курусун,
Квицум тынбайт влбвсв!*
Ар убак тилим алган жок,
Айтканыма барган жок.
*Айтшып журуп Курманбек
Калмактан влсв арман жок* [1].

Мындай каргышты адамдар ортосундагы мамиледен гана эмес, адам менен айбандын ортосунда мамиледен да керууге болот. Мисалы сур эчкинин Кожожашты каргашы:

Аксак болуп барганда,
Кууп кармап алыңыз.
Аксак эчки болбосом,
*Айткандан танып жоголсом,
Арам влсун жаныбыз.
Ушул свзвн кайтканда,
Твбвсубийик квк урсун,
Теиу жалпак жер урсун.*
Аксак болуп барганда,
Кууп кармап албастан,
*Мылтыгын ала жугурсон,
Биринчи кудай сени урсун* [2].

Кыргыздарда «Кудай урсун», «тузум урсун» жана башка ушул сыяктуу «урсун» лексемасы менен байланышкан каргыш сездер басымдуу-лук кылат. Булардын бардыгы жаны ачыган адамдын кебинде наалат айтып, жек керуу се-зимин билдируу, же еч алуу максатында айты-луучу каргыш сездер. Мындай инвективалар-дын магиялык кучуне ишенуу азыркы учурда да жашап келет.

Албетте, учурда мындай каргыш инвективалар колдонуудан чыгып бара жатса дагы, кайсы бир кыйчалыш учурда пайда боло каларлыгын керууге болот. Мисалы, «Кок урсун», «Кудай урсун» деген сыяктуу жана башка жогорудагы-дай сымал каргыш сездерунун интернет булак-тарынан орун алып кеткендигин керууге болот.

Каргыш инвективалары кыргыздын кебинде кунумдук турмушта кенен колдонулуп келген-дигин чыгармалар аркылуу да далилдееге болот. ЧАйтматовдун «А.к кеме» повестиндеги баланын таенесинин кебинен мисал алсак: *влугунду гана кврвийун, жубарымбек, колума бир тушврсун!.. Сени элеби, сага элеби... калкалап алар квкшун таятац экввциду тец карап тур!..Тетигинде эле козу тешилип, квлду*

тиктеп жаткандыр да, жашабай жайрагыр! Кемең менен жерге кир, ошо кемең өртөнүп кетсе кана, чөгүп кетсе кана!...

Сүйлөмдүн тулку бою толугу менен дисгар-мониялык лексемалардан туруп, кыргыздын кебинде калыптанып калган туруктуу сез ай-каштарынан куралган.

«Элугунду кврвйун» деген аялдардын кебине тиешелуу даяр формула эркектердин «атандын оозун урайын» деген кептеги даяр каражаты менен жарыш мурдатан келе жатат. Бул урушуу, тилдее процессинде колдонулган каражаттар кадимки кенумуш катары кабыл алынып калганы менен, адресатты басынтып, терс маанай жаратат. Бирок, елугунду керейун дегенде ошол адамдын каза болгонун, елугун керуу туз маанисинде эмес, ошентсе да бул ка-ражаттар адамды басмырлоого алып келип, негативди пайда кылат. Ушул эле сыяктуу «жашабай жайрагыр», «жубарымбек», «жерге кир», «өрттөнүп кет» деген бирдиктер да тилде даяр каражат катары колдонулуп, жогорудагыдай эле терс маанай жаратып, адресатты басынтууга алып келет.

Жубарымбек - зат. Жашында соолгур, жашабагыр деген маанидеги каргыш. *Жубарымбек кетейин, Бишкынаалыны жанымдан артык көрөм.* [3]

Негизинен, бул сез жаш балдарга карата ай-тылат. «Жубармек» - фарсы сезу. Тажик, езбек тилдери аркылуу кыргыздарга кирген. Фарсы тилинде эки сезден тузулген: «жубан» - жаш, «марк» - ел [4] деген маанини билдирет.

Жашабай жайрагыр, жерге кир - булар дагы жогорудагы сездей эле каргышка кирет.

Кептеги бул даяр каражаттар 1990-жылдарга чейин ете арбын колдонулганы менен, катарда-гы айтылып эле журген сездер катары сицип, жаман сез катары кабыл алынган эмес. Кийин-ки мезгилдерде сез маанисине кенул бурулуп, анын негизинде аталган каражаттардын колдо-нулушу тартылып, жок болуп бара жатат. Бул инвектива бирдиктери адресант тарабынан каргыш катары кабыл алынбай, жен гана ачуу кел-генде «оозго сала бергендей» даяр каражат катары айтылып келген. Адресатка катуу тийери, аны кемсинтээри, басынтаары эске алынбаган.

Кемсинтуу - адамга терс маанай тартуулап, аны психологиялык жактан жабыркатаары бел-гилуу. Орус тилиндеги «оскорбить» деген сездун этимологиясына кайрылып керсек: *оскорбить - производное от скорбь, т.е. означает, собственно, "причинить*

противнику скорбь, сделать его скорбным: печальным, грустным и пр." Того же корня и слово уцерб. В украинском скорбити значит "причинять горе, боль", а в сербском, наоборот, скрбити "заботиться" [5].

Демек, бул сез «скорбь» деген уцгудан алынып, каршылашын кайгыга салуу, капалантуу дегенди туюндурат.

Инвектива бирдиктери коммуникациянын оозеки жана адабий стилинде кенен колдонулуп, турдуу шарттарга, социалдык макамдарга карай турдууче ишке ашат. Албетте, инвектива - биреену басынтуу, кемсинтуу максатындагы лексемалар болгондуктан, кеп этикетинен сыр-ткары туруп, керкем чыгармаларда каарман-дардын портретин тартууда зарыл каражат болуп саналат.

Мисалы:

Ит элең, ит өлүмүнө туш болдуң, ушуну билгем мен. Өлтүр мени да, канкор! - деп жулунду анан Бостонго адам кейпинен эбак ажыраган бечара Көк Турсун. - Мени да ит аткандай атып сал! Бу жарык дүйнөнүн бир шооласын көрбөдүм, менин жашаганым кайсы, жашабаганым кайсы! - Ал дагы кыйкырып, бу Базарбай шүмшү үккв мен айтпаптырмынбы, айткам, бөлтүрктөрдү уурдап не кыласың ... дебептирминби... (337-б.)

Я всегда знала, что ты кончишь как собака, потому что ты и был собака! Убей и меня, убийца! - рванулась жалкая и безобразная Көк Турсун к Бостону. Убей и меня, как собаку. Я и так света белого сроду не видала, зачем мне такая жизнь! - Она попыталась еще что-то выкрикнуть: мол, она предупредила Ба-зарбая, что нечего ему было похищать волчат, что это до добра не доведет, но этот изверг ни перед чем не останавливался, даже диких зверей и то пропивал, - но тут двое пастухов зажали ей рот и оттащили подальше. (стр.303)

ЧАйтматовдун «Кыямат» романынан алынган бул тексттин тулку бою толугу менен инвективалардан турат. Турмуштун азабына баткан Кек Турсун куйеесунун Бостон тарабынан атылганына эмес, тескерисинче, анын жен журбей, башкаларга тийише коюп, каршылашын, душманды езу жаратып алгандыгын бир чети кунееlep, бир чети моюнга алып, аны «итке» тенеп, ажалын иттин елумуне тенеп, ызага чемулуп бакырып жатканы суреттелет. Мында колдонулган инвектив лексемалар мар-кумга карата айтылып жатса да, каардуу экен-диги талашсыз. Себеби, кыргыздарда да, ору-старда да адамды итке тенее абдан ачуу кабыл алынат. Бирок, Кек

турсундун сезунде ошол ачуунун «ачуу чындыгы» тургандыгын керууге болот. «Влтур мени да, канкор» деп, Бостонго жулунуп чыгат. Демек, куйеесунун емурун ал ган адам ага жөн адам эмес, канкор болорлугу талашсыз. Ч.Айтматов «Кыямат» романын орус тилинде жазып, кыргыз тилине которулганын эске ала турган болсок, бул сап «Убей и меня, убийца!» деп берилгенин көрөбүз. Албетте, көркөм чыгарма сүйлөмдүн маңызы бузулбай, эркин которуларын эске алсак, «өлтүр мени да, өлтүргүч» деп берилбейт. Адамдардын өмүрүнө кол салгандар кыргыз тилинде «канкор» деген аталыш менен айтылат. Ошондуктан, бул жерде «адам өлтүргүч» эмес, «канкор» деген инвектив колдонулган. *Мени да ит аткандай атып сал! - Убей и меня, как собаку.* Бул саптар аркылуу Көк Турсун «Бостон үчүн адам өлтүрүү итти өлтүрүү сыяктуу болуп калгандыгын» билдиргени. Базарбайды атып салууга барган колу, анын аялын да оңой атып сала ала турган «канкор» кендигин, ичи өрттөнүп туруп айткандагысы.

Негизинен, адамга кол салуу менен айбанга кол салуунун ортосунда чоң айырмачылык бар экендигин белгилөө максатында элде «ит өлүмү – собачья смерть», «ит аткандай атып сал - застрели как собаку» деген инвективдик даяр каражаттар колдонулуп келет. Муну менен иттин сурап алары жок болуп, көчөдө жүргөн селсаяк, жолбун катары кабыл алынган жаныбарды жеңил эле атып салгандай түшүнүк жаралат. Ушул элде колдонулуп келе жаткан инвективдин эки тилде тең берилиши, кандайдыр бир деңгээлде өлүмгө карата жоопкерчиликсиз ма милени туюнтуп тургандыгын да байкоого эки тилдеги бул инвективдин лексикалык каражаттарына көңүл буруп көрсөк, кыргыз тилинде

«ит ат+кан+дай» - экинчи сөздүн уңгусу ат – этиш сөз, - кан этиштин атоочтук формасын жасоочу мүчө жана – дай – сын атоочту жасоочу мүчө, тактап айтканда, негизге уланып келип, салыштыруу маанисин жаратуучу мүчө.

Кандай? – аткандай.

Орус тилинде бул салыштыруу мааниси как – салыштырма бөлүкчөсү улануу аркылуу берилди. Убить как собаку.

Орус тил илиминде «как» сөзү түрдүү сөз түркүмүнүн милдетин аткарат:

- суроолуу сүйлөм тутумунда тактооч болсо (Как нарисовать человека?),

- багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда байланыштыргыч сөз (Мальчик показал, как пройти к дому лесника),

- багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда салыштырма байламта (Как белка на ветке, у солнца в глазах запрыгала радость),

- жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда салыштырма бөлүкчөнүн милдетин аткарат (Её волосы как шёлк.)

Чындыгында, Бостон да эч бир адам башына ыроо көрбөй турган азапка түшүп, жалгыз уулун өз колу менен атып алган соң, «каны кайнап» келип, бул ишке күнөөкөр болгон Базарбайды атып салганы – анын аффект абалын көрсөтүп турат. Ошондуктан, түз келип, бардыгынын көзүнчө Базарбайды атып салды, аны итче көрбөдү.

Жыйынтыктап айтканда, инвективалар тилде көпчүлүк учурларда даяр каражаттардан болуп, эмоцияны камтып тургандыктан, негизги функциясы – экспрессивдик функция болуп саналат.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Курманбек эпосу. –Ф., 1970, 38-б.;
2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Т.1. Бишкек. Кыргызстан «Сорос» фонду., 1999. 309-б.;
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. //Түзүүчүлөр: Ж.Шүкүровдун жетекчилиги алдында. – Ф., 1969-ж.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр. Бишкек., 1995, 78-б.;
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка - М., 1984.с. 160.

***Рецензенты: Осмонова Н. Ы. - кандидат филологических наук, доцент КНУ им. Ж.Баласагына
Бийсаева Н. Т. – кандидат филологических наук, НАН КР.***

Качкынбай кызы Айгүл - кандидат филологических наук, НАН КР.